

LUKÁCS, BLOCH IN BOJ ZA MARKSISTIČNI KONCEPT TOTALNOSTI

Zgodovino zahodnega marksizma lahko — kot sem poskušal obsežneje pokazati drugje¹ — zasnujemo glede na vzpon in zaton koncepta totalnosti. V tej zgodovini sta med vodilnimi Georg Lukács in Ernst Bloch, saj je bila njuna utemeljitev zahodne marksistične tradicije splošno priznana. Nič manjša ni teža, ki sta jo oba — četudi Bloch nekoliko manj kot Lukács — dajala totalnosti kot kritični kategoriji analize, ki je bila potrebna, da bi marksizem rešili iz teoretske slepe ulice, v katero je zašel v štirih desetletjih po Marxovi smrti. Čeprav je bila v začetku povezana z gorečo vero, da je leninizem praktična rešitev političnih dilem v takratnem gibanju delavskega razreda, je ta, v bistvu heglavska vera v koncept totalnosti kmalu začela živeti samostojno. Prav v tem procesu se je postopoma pokazalo razlikovanje med posebnim zahodnim in vzhodnim marksizmom, ki ga nista niti Lukács niti Bloch pričakovala niti resnično želela.²

V letih, ko se je ta razcep šele začel, so često ugotavljali, da obstajajo podobnosti med Lukáčsem in Blochom; omenja jih tudi eden od obeh prijateljev. Ko je Bloch veliko let kasneje, v intervjuju z Michaelom Löwyjem, obujal spomine, se je spominjal, da »sva kmalu ugotovila, da imava »enako mnenje o vsem, da imava tako enaka stališča, da sva določila ‚rezervat‘ (*Naturschutzpark*) za najine razlike, tako da ne bi vedno govorila istih stvari.«³

Da bi vendar bili historično natančni, moramo priznati, da so se prebivalci tega rezervata takoj po 1. svetovni vojni vedno bolj množili in postajali vedno bolj nemirni. Dejansko so l. 1923, ko je izšla *Zgodovina in razredna zavest*, ustanovni dokument zahodnega marksizma,⁴ nekateri prebivalci že ušli iz tega rezervata, da bi izpodbili enakost mišljenja med prijateljema. Prav koncept totalnosti je povzročil njun začetni prepir. Čeprav sta še naprej odobravalta ta koncept kot zdravilo za atinomije buržoaznega mišljenja in pomanjkljivosti

¹ *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas*, Berkeley 1984.

² Kolikor sem lahko ugotovil, je bil izraz »zahodni marksizem« prvič uporabljen v debati v letih 1923–1924 v kominterni o delu Lukácsa in Korschja. Gl. reference v: Karl Korsch: *Marxism and Philosophy*, prev. in napisal uvod Fred Halliday (New York, 1977, str. 119–120; *Marksizem in filozofija*, Komunist, Ljubljana 1970, str. 15). Vendar ni bil širše uporabljen do izida *Les aventures de la dialectique* Mauricea Merleau-Pontyja l. 1955.

³ Blochov intervju z Löwyjem v: *New German Critique*, št. 9 (poletje 1976), str. 36.

⁴ Edini pravi tekmeč je bil Korschev *Marksizem in filozofija*, ki pa je mnogo manj obudovajna vredno delo.

socialdemokratske prakse, sta vpeljala v njegoovo interpretacijo različne odenke, v katerih lahko danes vidimo napovedi bolj žgočih kontroverz glede totalnosti v kasnejši zgodovini zahodnega marksizma. Lahko bi rekli, da so bila v trenutku, ko je v delih najzgodnejših marksistov totalnosti pridobila večji pomen, že zasejana semena njenega končnega zatona. To trditev bi lahko še jasneje utemeljili, če bi utegnili preučiti s tem povezana dela Karla Korschja in Antonia Gramscija.⁵

Ne da bi razvijali vse njene razsežnosti niti da bi sledili drobnim preoblikovanjem v Lukácsovem odnosu do totalnosti v zgodnjih dvajsetih letih, lahko njegovo uporabo tega izraza opredelimo z naslednjimi potezami:

1. Je korektiv dejstev, ki so izolirana od pozitivističnega ali neokantovskega (beri bernsteinovsko revizionističnega) fetišizma, hkrati pa zajema realnost kot relacionalno in konkretno totalnost, kar omogoča marksističnemu teoretiku razumevanje subtilnega medsebojnega delovanja globokih esencialnih struktur, procesov in golih pojavnih videzov. Ravno tako mu je pomagala zreti onkraj kratkoročnih porazov gibanja delavskega razreda in navideznih okrevanj kapitalističnega gospodarstva. Če so bila t. i. »dejstva« v protislovju z globljo analizo marksistične teorije, potem je bilo to, s Fichtejevimi kljubovalnimi besedami, ki jih često navajata mladi Lukács in mladi Bloch, »toliko slabše za dejstva«.

2. Webrovski pojem »objektivne možnosti« je bilo možno ločiti od njegove neokantovske, fikcijske matrice in ga spremeniti v ontološko kategorijo, ki je omogočala totalizirajočemu teoretiku dojetje možne realnosti, ki je ležala pod razlomljenim in nepopolnim površjem izoliranih dejstev. Takšne možnosti se je nato dalo spremeniti v dejanskosti s pomočjo zavestne politične dejavnosti, ki je mnogo bolj temeljila v realnosti kot abstraktni utopizem ali voluntaristični moralizem netotalizirajočih teorij.

3. S pojmovanjem, da je totalnost prej historična kot naravoslovna kategorija — Lukács je seveda nasprotoval branju marksizma s pomočjo znanstvenih terminov, ki jih je pripisoval Engelsu — naj bi celoto razumeli v časovnih razmerjih, kot nekaj, kar bi lahko imenovali podolžna totalnost. »Vprašanje univerzalne zgodovine,« je vztrajal Lukács v *Zgodovini in razredni zavesti*, »je metodološki problem, ki se nujno pojavi pri vsakem prikazu najmanjšega odseka zgodovine. Kajti zgodovina kot totalnost (univerzalna zgodovina) ni niti zgolj mehanična vsota posameznih zgodovinskih dogodkov niti načelo obravnavanja, ki je posameznim zgodovinskim dogodkom transcendentno in bi se zato lahko uveljavilo samo s pomočjo kake lastne discipline, filozofije zgodovine. Totalnost zgodovine je namreč sama realna zgodovinska moč — četudi do zdaj ni zavestna, zato ni spoznana —, ki je ni mogoče ločiti od dejanskosti (in zato od spoznanja) posameznih zgodovinskih dejstev, ne da bi s tem odpravili tudi njihove dejanskosti, njihove faktičnosti same. Totalnost zgodovine je dejanski, zadnji razlog njihove dejanskosti, njihove faktičnosti, in zato njihove resnične spoznatnosti tudi kot posameznih dejstev.«⁶ Z drugimi besedami, razumevanje totalnosti sedanje realnosti je pomenilo njeno umestitev v širši tok univerzalne zgodovine, ki je bila ontološka realnost, ne pa le filozofski konstrukt.

4. V samoizpeljavi univerzalne zgodovine se je progresivno razvijal kolektivni subjekt, ki je bil pred spoznanjem samega sebe kot »subjekta zgodovine«.

⁵ Sam sem poskušal raziskovati implikacije dela Korschja in Gramscija v III in IV. poglavju *Marxism and Totality*.

⁶ Georg Lukács: *Zgodovina in razredna zavest*, Vestnik IMS, št. 1/1985, Ljubljana 1986, str. 132—133.

Ta metasubjekt, ki ga je Lukács seveda enačil s proletariatom kot potencialnim univerzalnim razredom, naj bi bil sposoben preseči antinomije buržoazne misli in abstrakcije buržoaznega življenja s tem, da bi prepoznal odtujene produkte svojega ustvarjanja kot to, kar so dejansko bili. S ponovnim producentovim prilaščanjem produkta naj bi progresivno presejali postvarelost, ta družbeni izvor takšnih teoretskih dilem, kot so kantovska stvar po sebi, ločitev dejstev od vrednot ali dualizem subjekta in objekta. Izhodišče te trditve je, če uporabimo frazeologijo, ki so jo mnogo kasneje uvedli Lukácsovi kritiki, ekspresivna totalnost, v kateri je kolektivni subjekt genetično totaliziral družbeni svet, ki ga je nato prepoznal kot svojo stvaritev. Podlaga Lukácsevega argumenta je bilo slavno Vicovo načelo *verum-factum*, ki je privzelo medsebojnost delanja in védenja. Dolgo iskana enotnost teorije in prakse je bila mogoča samo za proletarijat, ki se je tako zavedal, kaj je naredil; buržoazni teoretiki, govorniki kateregakoli drugega neuniverzalnega razreda so lahko imeli le delno spoznanje celote, ki je sami niso ustvarjali.

5. Končno, preseganje abstrakcij, fetišizmov, odtujitev in postvaritev buržoaznega obstoja bosta doseženi, ko bo utrjena resnična enotnost subjekta in objekta. V tem pogledu se je dalo videti totalnost kot harmonično razrešitev antagonizmov, kot brezrazredno družbo, v kateri bo dosežena popolna prozornost družbenih odnosov — kot normativni cilj zgodovine procesa. Ali če se izrazimo v Marxovih klasičnih besedah, šele ko bo dosežena takšna celota, se bo začela prava zgodovina in se bo navsezadnje končala predzgodovina.

Lahko bi se na dolgo ukvarjali z mnogoterimi implikacijami te zapletene debate in se zaustavili, da bi na primer analizirali njene zveze z Lukácsovo razvpito doktrino o pripisani razredni zavesti, ki je omogočila zvezo med njegovim prepričanjem totalnosti in njegovim leninizmom. Vendar bodo, če preidemo raje k Blochovi kritiki Lukácsevega koncepta totalnosti, postale mnoge njegove problematične razsežnosti hitro očitne. Celo pred izidom *Zgodovine in razredne zavesti* je Bloch implicitno podvomil o zadostnosti marksističnega holizma, ki je privilegiral produkcijo kot genetično središče totalizirajočega procesa. V *Duhu utopije*, ki je izšel l. 1918, je Bloch zapisal o Marxu: »In tako je človek, ki je iz produkcijskega procesa izgnal vse sestavine fetišizma; ki bi analiziral in zaklinjal vse nerazumnosti zgodovine kot zgolj nerazložene, nerazumljene (in zato dejansko usodne) nejasnosti razrednih razmer in produkcijskega procesa; ki je pregnal vse sanje, utopije, razpoložljive in religiozno preoblečene teleologije iz zgodovine; ta človek je sedaj obravnaval 'produktivne sile' na enak, pretirano konstitutivni, panteistični in mitizirajoči način; in navsezadnje pripisoval modelu 'produkcijskega procesa' enako moč uporabe in vodenja, ki jo je bil Hegel podelil 'ideji' in celo Schopenhauer svoji alogični 'volji'.«⁷

Namesto tega je obstajala, tako je trdil Bloch, prvobitnejša realnost, kot so bile celo produktivne sile; imenoval jo je »duša, mesija, apokalipsa«. ⁸

Lukács je upošteval to obtožbo v *Zgodovini in razredni zavesti*, kjer je napadel Blocha, češ da ni spoznal, da gre njegovo domnevno »poglobljanje« marksizma z dodajanjem takšnih religioznih kategorij mimo dejanske globine historično-materialistične tradicije, ki da že vsebuje vse, za kar je Bloch trdil, da ji manjka. ⁹ Čeprav se zdi, da je Bloch v svojem kasnejšem delu upošteval

⁷ Ernst Bloch: *Man on his Own*, prev. E. B. Ashton, New York 1970, str. 35 (originalno iz *Geist der Utopie*).

⁸ Isto, stran 72.

⁹ Lukács: *Zgodovina in razredna zavest*, str. 159.

ta očitek, saj je le poredkoma trdil, da je marksizem inherentno pomanjkljiv, je vseeno še naprej dvomil o večjih implikacijah Lukácsvega ekspresivnega holizma, v katerem se je razumelo, da so producenti zgodovine njegovo genetično središče. V svojem obsežnem prikazu *Zgodovine in razredne zavesti*, naslovljenem Dejanskost in utopija, ki je bil v glavnem zelo pozitiven, je Bloch še vedno vztrajal pri ozkosti Lukácsveve redukcije totalnosti na njeno družbeno-ekonomsko središče. Ko je zagovarjal bolj raznovrsten koncept zgodovinskega razvoja, je vztrajal, da »ni le družbeni dosežek še vedno skritega družbenega človeka, marveč tudi umetniški, religiozni, metafizični dosežek skritega transcendentnega človeka misel Biti; da je *novo* razmerje Biti... Toda z omejitvijo ali poenotenjem na čisto *družbeni* material (ki vlada Lukácsu navkljub vsej želji po totalnosti), ne morejo biti ustrezno zapopadeni niti življenje niti narava niti skoraj povsem ekscentrična vsebina dianoetično povezanih procesov razumevanja.¹⁰

Zato je zmotno, po Blochu, iskati izvirnega, meta-subjektivnega stvarnika totalnosti; Lukácsu bi bilo bolje svetovati naj konceptualizira celoto kot posredovanost povezanih, a še vedno razločenih področij, ki jih ni mogoče speljati na skupno izvorno točko. Takšna področja, kot so religija, umetnost ali celo narava, niso bila ločena od družbe zaradi kapitalistične postvarelosti. Nasprotno, če navedemo Blochov značilno vzvišeni jezik, so bila »posledica prizadevanja utemeljitve kraljestva (*Mühseligkeit der Reichsgründung*), ki se izraža v časovnem in prostorskem procesu, v ustvarjanju področij.«¹¹ Zato zgodovine ne smemo zapopasti v neoheglovskih izrazih kot metasubjekt, ki se vrne k samemu sebi po samoodtujajočem popotovanju, marveč prej kot eksperimentalni proces, ki ga poganja cilj prihodnje totalizacije. Kasneje je Bloch to izrazil v *Načelu upanja* z besedami: »resnična geneza ni na začetku, marveč na koncu.«¹² Če je podolžna totalnost univerzalne zgodovine imela arhimedovsko točko, potem je bila ta v prihodnosti, ne pa v kaki namišljeni preteklosti ali v še vedno nepopolni in pomanjkljivi sedanjosti.

Poleg tega se je Lukács preveč ukvarjal s sedanjim položajem totalnosti, ki jo je imenoval »totalnost empirije«,¹³ pri čemer si je izposodil Lassallov opis Hegla. Po Blochu je bilo bolje poudariti še vedno opazna neskladja med dejanskostjo in utopijo (kot je naslovil svoj prikaz). O drugi je trdil, da obstaja ne le na ravni družbeno in ekonomsko »objektivno mogočega«, marveč mnogo globlje, na ravni »še ne« mogočega. Zato moramo celoto razumeti kot mnogo bolj nedokončano in mnogo bolj odprtega konca, kot je mislil Lukács, kajti pomiritev področij nikakor ni tako neizbežna, kot je v svojih manj premišljenih trenutkih nakazovala *Zgodovina in razredna zavest*.

Zato je treba po Blochu razumeti časovnost sedanje celote s pomočjo tega, kar bo kasneje imenoval nesinhronijski termini. Obstajala ni nikakršna homologna skupina razmerij ali funkcij z enim samim težiščnim središčem, četudi je socialistična revolucija začenjala razbijati hegemonijo kapitalistične družbe. Niti produkcijskega načina, kot je to poudarjal ortodoksni marksizem, niti producirajočega razreda, kot je to poudarjal Lukács v svojih bolj v prakso usmerjenih trenutkih, ne moremo razumeti kot goriščne točke totalnosti. Na-

¹⁰ Bloch, Aktualität und Utopie. Zu Lukács *Geschichte und Klassenbewusstsein*, ponatisnjeno v *Philosophische Aufsätze zur Objektiven Phantasie, Gesamtausgabe* 10, Frankfurt, 1969, str. 618. Isto, str. 619.

¹¹ Bloch: *On Karl Marx*, prev. John Maxwell, New York, 1971, str. 44 (originalno iz *Das Prinzip Hoffnung*).

¹² Lukács: *Zgodovina in razredna zavest*, str. 134.

mesto tega ostaja sedanja celota razsrediščena, čeprav bi lahko obliko končne enotnosti videli kot njej lasten cilj. Tako je to, kar je Bloch v svojem kasnejšem delu označil kot neoreimannovski koncept heterogenih kronologij, že obstajalo v njegovi zgodnji recenziji sedanjostnega mišljenja v *Zgodovini in razredni zavesti*. Tako kot njegova prijatelja Walter Benjamin in Siegfried Krauer tudi Bloch ni imel kaj početi z ekspresivno totalnostjo, ki je razpirala svojo subjektivnost v čas in prostor. Zahodnemu marksizmu, povedano z drugimi besedami, ni bilo treba čakati prihoda Louisa Althusserja, da bi podvomil v neoheglovski holizem, ki je bil pri izvoru Lukáčevih stališč.

Če je Bloch v oceni knjige svojega prijatelja svaril pred redukcijo področij na njihovo domnevno družbenoekonomsko središče, je pomembno opozoriti, da je poleg umetnosti in religije vključil tudi naravo kot še vedno ločeno področje. Mladi Bloch namreč v nasprotju z Lukáčsem ni hotel videti narave le kot družbene kategorije, zaradi česar je zavrgel Engelsov poskus razširitve dialektike na naravo, češ da je v osnovi zgrešen. Mnogo manj antropocentrično kot Lukács, čigar način je bil upravičeno imenovan oblika »humanističnega imperializma«,¹⁴ je Bloch pripisal naravi kritično vlogo v eksperimentalnem procesu, ki vodi h končni totalizaciji. Čeprav to ni priložnost, da bi izpeljali vse implikacije te vloge, omenimo vsaj eno: s tem, da se je upiral Lukáčsevi ostri ločitvi dialektične zgodovine (ali družbe) od nedialektične narave, je tudi zastavil odločilno vprašanje prevlade narave s strani zgodovine in družbe, ki je postala tako pomembna v mnogo kasnejši zahodno marksistični obravnavi. Navkljub ostalim njihovim razlikam, so se Bloch in člani frankfurtske šole strinjali v opozarjanju proti privilegiranju človeka nad naravo v nekaterih bolj fanatičnih oblikah marksističnega humanizma.

S tem nočemo reči, da Blochova različica totalnosti ni vsebovala svojih problemov. Predvsem ni v svojem delu nikoli razrešil napetosti med klicem po bodočem »Mi-subjektu« zgodovine, ki je presegel človeka, da bi vanj vključil ravno tako naravo, in med spodaj ležečim zanašanjem na neke vrste neosebno procesno filozofijo, ki je delovala brez vsakršne očitne subjektivne usmeritve. Ta zadnji poudarek, ki je izhajal iz njegovega dolga osebam, kot so bili von Hartmann, Bergson in Frohschammer, je pomenil negotovo vero v naravno teleologijo, ki se je zdela večini zahodnih marksistov v najboljšem primeru vredna zadrege. Če je bil Bloch prodoren v spodbijanju Lukáčsevega genetičnega antropocentrizma, pa je bil mnogo manj s tem, da je postavil dvomljiv eshatološki iztek zgodovine kot konkretno utopijo, ki naj bi že obstajala na ravni »še ne« mogočega. Domneva, da ima totalnost najbrž svoje genetično središče na koncu, ne pa na začetku zgodovine, ni bila nič manj težavna kot nasprotna domneva, ki jo je implicitno zagovarjal Lukács.

Ne glede na to, da je imel prav, ko je napadal socialistično sedanjostno mišljenje Lukácsa in njegovo vero v prevladujočo »totalnost empiričnega«, je grešil v drugi smeri, ko je prehitro zapustil posredujočo raven družbene strukture in dinamike v korist domnevno globlje ravni »še ne« mogočega. Ta naj bi bilo očitno v predfigurativnih sledih utopije, za katero je vztrajno trdil, da jo najde celo v najbolj neutopičnih krajih. Čeprav je Habermas morda malo pretiraval, je imel v bistvu prav, ko je trdil, da Bloch praktično skoraj ni pripisoval pozornosti družbenim, ekonomskim ali političnim realnostim, ampak

¹⁴ Alvin W. Gouldner: *For Sociology*, New York 1973, str. 420.

da se je raje omejeval na področje, ki ga je Hegel prihranil za absolutnega duha.¹⁵

Bloch ni bil nič manj kot Lukács prepričan, da je bila totalnost koncept z izredno razlagalno močjo, ki bo marksizem rešila pred njegovimi teoretičnimi dilemami. Toda za sklep bi lahko omenili, da je kljub svojim namenom naravnost pokazal na nekatere najbolj usodne napake v tem konceptu, ki ga je vpeljala prva generacija zahodnih marksistov (med katere bi prišel Korsch, Gramscija in zgodnjega Horkheimerja), ki je bila v bistvu neoheglovska. Prvič, Blochova recenzija *Zgodovine in razredne zavesti* je postavila težavno vprašanje o mejah konkretne totalnosti. Ali je bila omejena le na zgodovino in družbeno spremembo, kot je trdil Lukács v svojem napadu na Engelsa? Ali pa je treba vključiti tudi naravo in v kakšnem razmerju naj bo glede na zgodovinsko?¹⁶ Drugič, kaj je bilo težišče totalnosti in kaj jo je povezovalo v koherentno celoto namesto v enostaven agregat naključno odvisnih elementov? Mar je obstajalo genetično središče že v začetku procesa, kot je nakazovala lukácsevska verzija načela *verum-factum*?¹⁷ Ali pa se je metasubjekt zgodovine pojavljal sredi zgodovinskega procesa, ki so ga sedaj doživljali kot očitni prehod iz kapitalizma v socializem? Če je temu tako, kako bi lahko razveljavili poprejšnji proces postvarelosti, ko pa ni noben pravi kolektivni subjekt ustvaril odtujenega sveta, ki naj bi ga sedaj prepoznal kot svojega? Ali pa, če je imel Bloch prav, ali je do prave geneze prišlo šele s sklepom zgodovinskega procesa, ko se je končalo naporno eksperimentalno »ustanavljanje kraljestva«? Če je bilo takšno eshatologijo težko sprejeti, kaj je potem preprečevalo totalnosti, da bi bila nenehno razsrediščena, bodisi v kapitalizmu bodisi v njegovem domnevnem socialističnem nasledniku (kar je bolj pesimistični poduk, ki naj bi ga doumel v naslednji generaciji Althusser)? Tretjič, mar obstaja koherentna časovnost v podolžni totalnosti univerzalne zgodovine, časovnost, ki bi sledila združenemu ritmu homolognih ravni takšne vrste, kakršno so pozneje zagovarjali zahodni marksisti, zlasti Lucien Goldmann? Ali pa so celoto razcepili heterogene kronologije, ki so se trmasto upirale vsemu, razen najbolj postranski pomiritvi? Bloch je govoril o vznikajoči identiteti, ki naj bi končno povezala ločene čase sedajnosti, toda čeprav se zdi, da se v določenih pogledih svet približuje nekakšnemu koordiniranemu sistemu, je jasno, da ostaja povsem neusklajen v drugih. In končno, kakšno je bilo ustrezno razmerje med ravniyo dejanskosti, ki je lahko samo delilo v navidezno in bistveno raven, ter med domnevno globljo ravniyo utopično mogočega, ki je bilo temelj objektivnega upanja? Bloch je, kot smo videli, karal Lukácsa, ker da je ostal pretesno združen z ravniyo dejanskosti, toda s tem početjem se je sam izpostavil očitku, da je bil brez stika s kakršnimikoli družbenimi, ekonomskimi ali političnimi resničnostmi. Fichtejev kljubovalni krik, »toliko slabše za dejstva,« ki ga je Lukács začel zavračati kot iracionalnega — Bloch pa ga je stalno zagovarjal, bi se zlahka preobrnil v obrambo utopije, ki je bila kljub vsem namenom bolj abstraktna kot konkretna.

Skratka, boj, da bi proizvedli za življenje sposoben marksistični holizem, je doživel nekaj težav že v trenutku, ko se je totalnost prvič pojavila kot kon-

¹⁵ Jürgen Habermas: *Theory and Practice*, prev. John Viertel, London 1974, str. 240.

¹⁶ Ta tema je bila posebno pomembna za Adorna že leta 1932 v njegovem predavanju *Ideja naravne zgodovine*. Nedavno tega je bila prevedena v *Telos*, št. 60 (poletje 1984).

¹⁷ Sam sem poskušal spremljati usodo načela *verum-factum* v zahodnem marksizmu v razpravi *Vico in Western Marxism*, v: *Giambattista Vico: New Studies and Recent Interpretations*, ur. Giorgio Tagliacozzo, New York, 1981.

cept, ki naj bi rešil marksizem iz njegove teoretske slepe ulice. Čeprav je šele naslednja generacija zahodnih marksistov izpeljala vse implikacije debate med Blochom in Lukácsom, lahko rečemo, da je mogoče med vrsticami tega spopada razpoznati slutnjo bodočih stvari. Ali so bili zahodni marksisti naslednjega rodu bolj uspešni pri razvitju alternativnega koncepta totalnosti, pa ostaja še zelo odprto vprašanje.¹⁸

Prevedel A. Erjavec

¹⁸ Za razpravo o Habermasovem poskusu, ki vzbuja največji up, glej sklepno poglavje *Marxism and Totality*.

